

Zentai Tünde

A PARASZTHÁZ FEJLŐDÉSÉNEK DÉL-DUNÁNTULI
TÖRTÉNETE

Kandidátusi értekezés

1989

ÖSSZEFOGLALÁS

A ház fejlődésének irányvonala és fő momentumai a Dél-Dunántúlon

A lakóház alakulásának történetét és egyes kor-
 szakainak meghatározó jellemvonásait a következőkép-
 pen összegezzük.

Az Árpád-kori lakások zöme egyhelyiséges, töb-
 bé-kevésbé földbe mélyített objektum lehetett. Alap-
 területük 3-4x4 méter körül változott. Tetőszerkeze-
 tük többnyire ágasfákra támaszkodott. A bejárat még
 nem rögzült, hol a rövidebb, hol a hosszabb oldalon
 nyílt. Ugyanebben az időszakban már megjelentek a
 fölmenőfalú épületek is. Konkrét példáival a Balaton
 partján és Pécssett találkozunk. A fonyód-bélatelepi
 házacsok talpgerendákkal és fonott fallal rendelke-
 ztek. Pécssett nagyobb léptékű, gerendavázás sövényépü-
 letek részletei maradtak meg. Rajtuk kívül a földfe-
 letti építményekről csak közvetett bizonyítékaink
 vannak. Létezésük mellett szólnak a göcseji Kustán-
 szeg régészeti megfigyelései, a Kaposvár melletti
 ács jelentésű Taszár helynevünk, a somogyi Gan falu-
 ból származó, 1138. évi összeírás, amely megörökítet-
 te, hogy az itteni lakosok ház- és deszkafaragással
 szolgáltak. A lakóépítmények egy része nyílttűzhelyes
 volt /Zalavárott, Zalasabaron, Fonyód-Bélatelepen,
 Pécssett, Etén/. Egyes házakban több átégett foltot
 találtak, ami arra vall, hogy a tűz helye még nem ál-
 landósult. Hasonló következtetéseket szűrhetünk le a
 Szent Margittal kapcsolatos baranyai tanuvallomások-
 ból is. A nyílt tűzhelyes házak közelében általában
 szabadtéri kemencék álltak. A legtöbb 10-13. századi
 földbe süllyesztett ház azonban saját kemencével ké-
 szült. A kemence a bejáratnál átellenben lévő sarok-
 ban foglalt helyet. Egyik változatát kőből, sárból
 vagy a két anyag keverékéből rakták, például Málom-

ban, Turonyban /Baranya m./, Kerekiben és Vörsön /Somogy m./. Kerek és négyszögletes formái egymás mellett fordultak elő, néha egy településen belül is /pl. Málomban/. Az épített kemencénél sokkal szélesebb körű a vajtkenence elterjedése, leletei az egész Dél-Dunántúlt behálózzák. Szabadtéri kemencéket e belső kemencés házak mellett is használtak. A korokban a többhelyiséges felszíni ház is megjelenik. Pécssett az egyik gerendavázás épület kétosztatú, a másik hasonló szerkezetű, húsz méter hosszával és 4-5 helyiségével, egyenesen "palota", mégpedig a legkorábbi Árpád-kori kerámiával datálva. A földfeletti és szilárd vázzal rendelkező épületeknél a tetőtartó ágas nyomainak hiánya fölveti a lehetőségét valamiféle földtől független, szarufás fedélmegoldásnak is.

Késő középkor

A 14. századtól a faszervezetes házak meglétét több írott forrás bizonyítja. Tolnában, Zalában és Baranyában a hatalmaskodásokról szóló oklevelek már a jobbágyházak elviteléről és összetöréséről számolnak be. A velük egykorú páprádi /Baranya m./ épület régészeti megfigyelése cölöpsoros fonott falról ad hirt. Ez az a faltechnika, ami a lassan föld fölé emelkedő házak falait térségünkben leginkább jellemzi. 15-16. századi nyomai előkerültek Felsőnyéken, Dunaföldváron, Segesden, Bánokszentgyörgyön stb. Ugyanakkor Zala megyében és Somogy északnyugati részén /Bánokszentgyörgy, Balatonmagyaród/ boronafal maradványaira találtak. Hellyel-közzel fölbukkan a talpgerenda is /Bánokszentgyörgyön, Balatonszentgyörgyön, Mersén/. A 16. században a terület szélein, Etén és Egervárott már készítenek vertfalat, Etén a vályog előállítását is ismerik. A tető többnyire továbbra is ágasfákra függesztett, de a nyomok gyakori hiánya lehetővé teszi a másfajta fedélszerkezet fölté-

telezését is.

Az egész Dél-Dunántúl területén rengeteg kályhaszem került napvilágra. A 14. századiak főleg a városokból, például Pécsről és Szászvárról származnak, de hasonlóan koraiak a somogyi Bodrog falusiak is. A 15-16. századi anyagban a rangos mérműves, alakos és mázas csempék mellett mind a négy megyében nagyobb mennyiséget képviselnek az egyszerű, mázatlan, bögre- és tálalakú szemek. Ebből arra gondolhatnánk, hogy a középkor e prosperáló korszakában a fejlődésben előljáró Dél-Dunántúl¹ parasztházaiban is megjelent a kályha a vele együtt a szoba. Sajnos szisztematikus késő középkori ásatások hiányában a dél-dunántúli lakóház bővülését nem tudjuk lépésről lépésre követni. Néhány régészeti adatközlés azonban beszámol többhelyiséges, parasztnak tekinthető lakóépületekről /Bodrogról, Balatonszentgyörgyről, Etéről/. Közülük részletes ásatási dokumentációt és alaprajzot csak az etei kutatásról tettek közzé. Eszerint az egyetlen teljesen foltárt 16. századvégi épület két helyiségből állt, egy kályhás lakótérből és egy kamrából. A lakótér azonban még nem igazi szoba, mert a kályhát belülről fűtik, tehát a füsttelenítése nem megoldott. Ajtaja a szabadból nyílik. Egészében egy kamrával bővült füstösház mutat, amelybe bekerült a kályha, de nem teljeskörű funkcióval. Ennyiben az etei ház egyszerűre képviseli a korabeli lakóház nyugat- és közép-dunántúli fejlődési útját /a füstösház kamrával bővülését/ és a kályhás szoba kialakulásának átmeneti állapotát, amely a kályhával járó egész rendszer hiányos megértéséről tanuskodik. A fejlődés hasonló stádiumát a Veszprém megyei Sarvalyon is megfigyeltük ebben a korszakban. A késő középkor elejére kialakult füstösház, füstösház-kamra alaprajznak az Alföldről jól ismert szobával való 15-16. századi

gyarapodása csak indirekt módon, a közönséges kályhaszemek nagy számából, s ezeknek a szomszéd területeken alkotott rendszeréből, de méginkább a 18. századi helyi irott forrásokból kirajzolódó kép alapján következtethetünk. A 15-16. századi dél-dunántúli kályhaleletek, a legegyszerűbb kivitelűek is, a kályha Közép-Európából ismert kifejlett szerkezetéről árulkodnak. A térségben mind az álló, hengeres és szögletes, tagolt testű-, mind a fekvő kályhás kemencék előfordultak. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha ennek alapján föltételezzük, hogy a korabeli Dunántúl e fejlett vidékén a kályha a jobbágyok házába is bekerülhetett. Elterjedtségének mértékét azonban egyelőre a házföltárások szükössége miatt nem tudjuk megítélni. A kályha, illetve a kályhásszoba használata mellett a korszakban természetesen számolnunk kell a füstökonyha kialakulásával, melynek a funkcióját ezen a tájon a korábbi füstöház veszi át. Kályhaszaggal a hódoltság korában is találkozunk, de a 16-17. századot általában a stagnálás, a pusztulás /a putri tömeges újjáéledése/ és vele együtt az adatszegénység jellemzi.

A 18. század

Ebben a században kevesebb a kérdőjel. A házfejlődés tendenciái az irott forrásokból jól kitapinthatók, de az is kitetszik belőlük, hogy számos jelenség esetében nem kezdetről, hanem újrakezdésről, fölelevenítésről van szó. A század elején még tovább élnek az ideiglenes nyomorszülte primitív hajlékok. A konszolidáció lassan, Mária Terézia és II. József uralkodása /1740-90/ idején valósul meg.

A 18. századot, amint láttuk, a faszerkezetű faltechnikák teljes gazdagsága jellemzi, közülük valószínűleg a cölöpvázás sövényfal van túlsúlyban. De jelentékeny a talpas-vázás szerkezet, valamint a nyu-

gati részeken, főleg Zalában a boronafal, aminek nyomaival ekkortájt még Somogyban is találkozunk. A század második felében azonban a szűkebben vett déldunántúli területeken már megkezdődik a faépítkezés hanyatlása. Ez a folyamat szoros összefüggésben van az erdők és különösen az épületfa fölértékelődésével, következésképpen a jobbágyok épületfa-ellátásának korlátozásával. A megfogható erdők védelmében 1769-ben megszületik az erdőtörvény, majd Mária Terézia 1772-ben országos érvénnyel elrendeli, hogy a jobbágyok kötelesek házfalaikat földből építeni. A földesurak ezeket a felsőbb utasításokat - melyeknek létrejöttében nem kis szerepük van - a legtöbb helyen szigorúan be is tartatják. S ennek eredményeképpen a század utolsó negyedében már érezhető a faoldalú házak csökkenése. A hatósági rendszabályok fokozottabban érintik a faigényesebb szerkezeteket, s így gátat vetnek az éppen terjedőben lévő talpas-vázás építkezés kiteljesedésének. Az egykorú épületfa kimutatásokból kitűnik, hogy a jobbágyok már olyan vidékeken sem jutnak talpgerendához, ahol hagyománya van a talpasháznak, például az Ormánságban.

A földfalakat az írott források a keleti területeken /a dunai Alföldön, Kelet-Baranyában, Külső-Somogy keleti zónájában/ már a 18. század elején jelzik. A korai tolnai és főleg baranyai adatok elsősorban a vályog elterjedéséről szólnak. Baranyában a Széchényi-féle Leírás szerint 1772. előtt a vályog parasztházak aránya körülbelül duplája a vertfalúakénak, de a század végén a vertfal térhódításának gyorsasága megelőzi a vályogét. Minden bizonnyal jelentős lehetett a nagymultú rakott sárfalak készítése is, ezt a technikát azonban a források a legritkább esetben különböztetik meg.

A hosszúágasos tetőszerkezet tovább tartja magát,

főként sövényfalak vidékein, a dunai síkságon, Tolna megye legnagyobb részén és a délkeleti Balaton mentén. A szájhegyomány alapján történt rekonstrukció szerint még Zeelichenben is előfordult. Ennek a korszaknak azonban a terjedőben lévő, új típusú szerkezete az ollóágas tetőváz, amely már független a földtől. Nyugatról kelet felé halad és főként az ágasfás vidékeken tud kibontakozni. Az ollószáras tetők körében, de jelenlegi tudásunk szerint szűkebb határok között, alkalmazták a keresztmestergerendás födémekeket /Zalában és Belső-Somogyban/. A dél-somogyi és baranyai házakat a szarufás tető jellemzi, hosszanti mestergerendájú födémmel. A század legvégén jelenik meg a nagymultú nád és rázott szalma födelek mellett a kévézett zsúp héjazat, meghonosodása áthúzódik a következő századra. Valószínűleg ekkortájt tűnik föl az elől csonkán kontyolt tetőforma és a deszkaorom.

A lakóház alaprajzi bővülése folytatódik. Megvalósul a kívülfűtős szoba népivé válása. Az átlagos lakás 3-4 osztatú. Többségében tornácos. Különbejárattú helyiségei közül a második füstökonyha. Ez az állapotrajz a 18. század derekán még általánosságban ráillik a szűkebb régióra és a nyugati peremvidékekre, részlegesen érvényes a Duna menti alföldre is. Ugyanis ez az az időszak, amikor a tágabb Dél-Dunántúl keleti és nyugati felének fejlődésbeli különbségei kezdenek kidomborodni. Keleten a szilárdfalú építkezéssel párhuzamosan meghonosodik a szabadkéményes konyha a központi bejárattal, és még ebben a században eljut Ormánság, meg Külső-Somogy keleti felébe. A Mezőföldön és a Duna mentén általánossá válnak a kályhátlan szobai kemencék dóri-, illetve alföldi változatai. Az újraépítések és betelepítés kapcsán érezhetővé válik a kamarai tervek és az uradalmi

építési irodák hatása. E tervek a központi bejáratú, szilárdfalú, szarufás, szabadkéményes házakat népszerűsítik a konyhai hasábalakú, alacsony vályog- vagy téglakemencével.

A 19. század

A 19. századi lakóház már konkrét épületek és néprajzi tanulmányok alapján is jól elemezhető. Ennek a századnak a fejlődése a legsokszínűbb. A változások jegyében zajlik. Egy részről az előző században megindult folyamatok tetőzéshez érnek. A középkori formák lassan kihalnak. Más részről a század közepén elmélyülnek a különbségek, és szembeötlőbbé válik egyes vidékek elmaradottsága. A kibontakozó népművészet földsziti a házak főhomlokzatait, egyes tájakon sajátos parasztstílus alakul ki. A század derekától - eltérő mértékben - a polgárosodás szerény kezdetei tapasztalhatók, amelyek a 20. századi integrálódás irányába mutatnak.

Az épületfalak közül uralkodóvá válnak a földfalak. Két legfejlettebb fajtája közül a vertfal térhódítása elsősorú méreteket ölt, háttérbe szorítja az előző évszázadban szép előmenetelt tanúsító vályogfalat is. Az igénytelenebb nagymultú technikák többsége, a többbrétegű-, a csömpölyeg-, a földbevert sövény- és nádfalak végleg elsorvadnak. A talpas-vázás építkezésnek szűk határok között, Zalában, Délnyugat-Somogyban és a nyugati Dráva mentén még van talaja, sőt népművészeti értékes formái, körtornácos, festett oromzatú változatai ekkor érlelődnek ki. A század derekát elhagyva azonban Zala kivételével már talpasházak sem épülnek.

A hosszúágasos tetőváz a Kapos-Koppány közére, a tolnai Hegyhátra és a Balaton mellék egyes eldugott falvaiba szorul vissza. A század derekától tapasztalható az ollószáras szerkezet s vele a kereszt-

nestergerenda térvesztése is. A század folyamán a szarufa szinte az egész régióban általánossá válik. Mellette a század második felében megjelenik a székes tető. A Duna mentén az 1860-as évektől a sövény-
oromfalakat fölváltja a deszka és vályog felület. A tetőfedésben továbbra is uralkodó szerepe van a rozs-
szalmának, a 60-70-es évek táján azonban új technológiával kezdik készíteni. Az Alföld felől elterjed a nádazást utánzó terített és fölvert zsúp. A század végén Zalában és egyes Dráva menti falvakban is el-
jut Stájerország és Szlovénia felől. A Duna és a Balaton-mentén jelentékeny marad a nád. A múlt század közepétől elsősorban Baranyában és a Sárközben fokozatosan előtérbe kerül a cserépfedés.

A 19. századdal a füstöskonyhás házak építése befejeződik. A füstöskonyha már az 1800-as évek első felében a faépitkező területekre korlátozódik, de az 1860-as évektől - Zalában az 1880-90-es években - lassan ott is fölváltják a kéményes, földfalú házak. Néhány közülük azonban a szegényebbek hajlékaként még száz éven át, szinte napjainkig használatban marad. A füstöskonyhával a különbejáratok is elveszítik jelentőségüket. A központi bejárat mindenütt meghonosodik. A füstelvezetés majdnem mindenhol szabadkéménnyel történik. Mellette az 1880-as évektől a nyugati vidékeken megjelenik a mászókémény, a keleti, polgárosultabb vidékeken pedig a századfordulón megkezdik a hidegkonyhák lepadlásolását és a sipkémény bevezetését. A Duna mentén és a Mezőföldön vindofnis kaminrendszert építenek. A múlt században a szobákat mindvégig konyhából nyíló tüzelőszerkezettel fűtik. Ezen belül a szorosán vett Dél-Dunántúlon a kályha uralkodik, a széles dunai síkságon pedig alföldi típusú kemence. A két terület határmezsgyéjén a kályha- és nyeregkemence alakú dórit találjuk. A Sárközben a

szemeskályha és az alföldi kemence vegyesen fordul elő. A század végén kezdik alkalmazni a rakott tűzhelyeket szobában, majd a konyhákban is. Ekkor már a konyhákban, a régi talpasházak nagy részét leszámítva, szögletes vályog vagy téglás sütőkemencék állnak. Az alföldi tájakon, mind a Duna mentén, mind Kelet-Ormánságban még tovább él a konyhai kinyúló kemence, a Sárköztől északra gyakori a kemence nélküli üres konyha, ott a sütés a szobába, illetve a kamrába vagy a szabadba nyúló kemencében történik. Az 1880-as évek táján a dunai Alföldön is általánossá válik a tornác. Mindezzel a feudalizmus kori parasztház fejlődése a századforduló idejére befejeződik és egységesül, s ez az állapot hozzávetőleg az 1950-es évekig a dél-dunántúli - sőt magyar - falu jellemzője marad.

A 20. századi fejlődést a szabadkémények megszüntetése, és a tartósabb építőanyagok nagyobb mérvű alkalmazása határozza meg. A növekedés ezen túl főként mennyiségi. A külső megjelenés a városi, polgári mintákat követi. A lakáshasználatot részben a reprezentációs tisztaszoba, részben az alacsony életszínvonal jellemzi. A nagyléptékű házakban is egy, legfőljebb két fűtött, többnyire földes helyiségben szoronganak. A vízvezeték s vele a fürdőszoba, majd a korszerű fűtés csak az 1970-es évektől válik számottevővé.

A dél-dunántúli lakóház táji különbségei

A házfejlődés nagytáji eltérései korán, az alaprajz bővülése és a tüzelőszerkezetek minőségi változása időszakában, a 15. század táján megmutatkoznak. A Dunántúl és az Alföld között a különbség kétséget kizáróan a bejáratok rendszerében nyilvánul meg. A 15-16. századi dunántúli házak helyiségei különbejáratúak, az Alföldön viszont már a központi bejárat látszik általánosnak. A házfejlődés többi vonatkozásában

az összehasonlítás egyelőre féllábon áll, mert a dunántúli ház- és faluásatások száma elenyésző az alföldiekéhez képest. Így, többek között, nem tudjuk megítélni a török hódoltság előttről származó dunántúli /és dél-dunántúli/ kályhaszemek alkalmazásának valóságos helyzetét sem. A tudomány mai állásfoglalása szerint a kályha a dunántúli parasztházakban évszázados késéssel honosodott meg. A tisztánlátáshoz azonban még alapos anyagfeltárásra van szükség a 18. századot megelőző időkből.

A történetileg tágabb értelemben vett Dél-Dunántúl a 18. század első feléig a bejáratok rendszerében meglehetősen egységes volt. A többbejáratú ház ekkor még a Duna vonaláig terjedt, s nemcsak a Sárközben volt föllelhető, de a Tolna északkeleti részén lévő Madocsán is. Emellett azonban a levéltári forrásokból már jól mérhetők a Dunántúli-dombság és a Dunán inneni alföldi övezetek különbségei. A 18. században jelentős változások zajlanak, amelyek a 19. század végéig lényegében áthatják az egész régió parasztházának alakulását, és egy magasabb szintű, egységesebb házkultúrát eredményeznek. E folyamatban meghatározó szerepet játszik a keleti területek innovációs ereje és kisugárzása. Az integráló tendencia mellett a 18-19. századi történeti és néprajzi anyagból kirajzódnak e két nagytáj alábbi, sok esetben középkori eredetű, eltérő vonásai, s ezen belül az egyes kistájak előrehaladása, illetve lemaradása.

Az építőanyag és faltechnika különbségei a 18. század elejétől szembetűnnek. A Duna menti oldalon korábban megjelenik a vályog és a vertfal, a dombvidékeken a század végén is fából építkeznek. A század derekán a határvonalat valószínűleg a Sió alkotja. Somogyban ekkor még boronafalak is készülnek, amiről a későbbiekben már nincs tudomásunk. Csak a Duna mentén

találjuk meg a nádfalakat Madocsától le egészen a Belső-Drávaszögig. A nyugati vidékeken gyakori a talpasház, a dunai Alföldön a talpas szerkezet a 18. századdal eltűnik, sokáig jelentékeny marad viszont a földre rögzített sövényfal. A 19. századra a vertfal eléri a végvárok 16. századi vonalát. Ettől nyugatra egészen a 19. század második feléig fönmaradnak a kezdetlegesebb sárfalak, a réteges fecskerakás és a sárgombócfal. Az alföldi területeken a vertfalnak az oszlopokra függesztett, deszkaemeléssel technológiája honosodott meg, Somogyban és Zalában jobbra a kalodás módszert alkalmazták.

A fal és a tető összekapcsolását szolgáló hosszú gerendapár neve Somogyban és Baranya nyugati oldalán koszorú/gerenda/, tőlük keletre sárgerenda. A régió délkeleti vidékein: Ormánságban, Drávaszögben, a Duna menti széles sávban, a Zengőalján és a Sárközben a 20. század elejéig használták a régiesebb vóró megjelölést, amely a kalocsai Sárközben és tőle délre Bácskában volt gyakori. Zalában az ülés és kerülő vegyesen fordul elő a koszorú névvel.

A tetőváz típusai közül a hosszúágas a Duna mentén, a tolnai Hegyháton, és Külső-Somogy keleti részén szórványosan a 20. századig fönmaradt. Ettől nyugatra a 18. században helyét az ollószáras szerkezet foglalta el mintegy száz évre, amíg a szarufás tető mindkettőt ki nem szorította. A tetővázak terén egy észak-déli megoszlást is tapasztalunk. A 18. századtól, úgy látszik, Baranyában és a Dráva mentén a szarufás szerkezet uralkodott. Az ollószáras tető területén a múlt század derekáig gyakori volt a keresztirányú mestergerenda, amely eddigi tudomásunk szerint Somogy keleti határát nem lépte át. Belső-Somogyban és tőle nyugatra nemegyszer még a 19. századi füstökonyhák födeme is boronából készült.

A tetőformát a Duna mentén, és általában ott, ahol hosszú életű volt az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet, függőleges, háromszögű oromzatok jellemzik. A nagyobb nyugati régióban a favázás épületek födele mindkét végén ferdén leeresztett vagy elöl csonkakonty-tal végződik. Az utóbbiak között található a faragott, áttört, festett deszkaoromzatok. A Duna mentén az alföldi jellegű deszkaorom későbbi és más típusú.

A tetőfedésben a Dunántúli-dombság legnagyobb részén a kévézett zsúp uralkodik, az alföldi oldalon viszont a terített, fölvert zsúp általános.

A tűzelőszerkezetek terén a legföltünőbb különbségek a 19. században mutatkoznak meg. Ekkor a szűkebb Dél-Dunántúlon kályhával fűtenek, a keleti oldalon viszont alföldi kemencével, valamint a kályha- és nyeregkemence alakú dórival. A kályhás területeken hosszan él a füstökonyha, az alföldi vidékeken viszont igen korán megjelenik a szabadkémény. Az elzártabb talpasház-vidékeken még a 19. század első felében is föllelhetők a füstöház reliktumai. A nyugati oldal lakóházának teljes füsttelenítése csak a múlt század második felétől valósul meg, és jobbra mászó-kéménnyel. A térség legnagyobb részén a konyhákban belső sütőkemence áll, a délnyugati faházterületeken lényegében a múlt század végéig fönmarad a boglyalakú sövénykemence. Az alföldi tájakon ezzel szemben korán megjelenik az alacsony, boltozott, szögletes sütőkemence, de továbbél a házfalán kinyúló kemence is.

Az alaprajz, mint láttuk, leginkább a bejáratok rendszerében különbözik. De sajátos fejlődésre utal a zalai és somogyi füstökonyhák nagyobb mérete is. Egyelőre csak a nyugati területekről tudunk kicsi előkamrákról. A Dunántúli-dombságon korábbi a tornác, melynek alkalmazása a szilárdfalú épületeken töretlenül folytatódik. Az előtornácos talpasházak vidéke

Nyugat-Baranyáig húzódik el. A Duna mentén, a Sárközt leszámítva, a tornác később terjed el.

A fenti összehasonlítás tényszerűen bizonyítja, hogy a Balatontól délre fekvő területek paraszti házkultúrája nem egységes. Ha a 19. századi állapotokat statikusan szemléljük, két különböző háztípust látunk magunk előtt, az alföldi területekét, amely a nagy-alföldivel rokon és a Dunántúli-dombságét, amely a nyugati peremvidék és a Középnnyugat-Dunántúl fejlődéséhez kapcsolódik. Ha a változásokra figyelünk, az a benyomásunk, hogy ezek az eltérések az újkorban jórészt átmenetiek. Kialakulásukat a török hódítás és az egységes Magyarország visszaállításának idejében kell keresnünk. A 16-17. században a Dél-Dunántúl alföldi településrendszere és házkultúrája nagyjából elpusztult, ezalatt a királyi Magyarországhoz tartozó dél- és középnnyugat-dunántúli tájakon a határmenti helyzet legföljebb a színvonal megőrzését tette lehetővé. A török kiűzése és a Rákóczi szabadságharc lezajlása után az elnéptelenedett területek betelepítése és újjáépítése került előtérbe. Így a keleti területeken a fejlődés - ha zökkenőkkel is - a 18. században hallatlanul fölgyorsult. A házépítéseket központi tervekkel, építőiparosok szaktudásával /főként betelepült németekével/ is támogatták, ennek következtében nagyobb lehetőség nyílt a ház modernizálására. Az említett nyugati területeken viszont a kétszáz éves megmerevedés nehezen engedett föl. Továbbélt a faépítkezés, a füstöskonyha és a különbejárat. A keleti területek gyorsabb haladását a központi földrajzi helyzet, a jó mezőgazdasági adottságok, dunai víziút stb. segítette. A 18. század végére és a 19. század elejére a dunai Alföld parasztháza olyan magas fokot ért el, hogy hatni tudott a

szomszédos területek lakáskultúrájára, s vivmányai a 19. század folyamán a Dél-Dunántúl legeldugottabb zugába is eljutottak.

A két nagytáj fejlődésbeli különbségei mellett kistáji eltérések is megfigyelhetők, kiváltképp a 19. században. Ezek leginkább a Dunántúli-dombság és a nyugati peremvidék határán érzékelhetők. A zalai és somogyi házfejlődés lényegét tekintve egységesnek látszik, de Dél-Zala és főként Göcsej mégis bizonyos különállást képvisel, melynek révén szorosabb szálakkal kötődik Őrséghez és a Vasi-hegyháthoz. Az itteni házépítés sajátosságai közé tartozik a boronafal alkalmazása. Errefelé általában kerülőnek hívják a koszorúgerendát. A szobák kívülfűtős kályhái gyakran nagy, mázas táblákból állnak. A konyhai /füstősházból öröklődött/ négyszögű, favázás kemencék szinte a mennyezetig érnek. Nagy hagyománya van a közelmúltig fennmaradt többkamrás hajlitott- és kerített háznak. A boronafalú házaknál a tornácnek valamelyest alárendeltebb szerepe van, mint a dél-dunántúli talpas-vázás építkezésben. A deszkaormok diszítése viszont gazdagabb, szinesebb, és többet merít a reneszánsz stílusból. A korai néprajzi kutatások a dél- és nyugat-dunántúli ház különbségeire helyezték a hangsúlyt, ezért önálló háztípusként kezelték őket. Ma úgy látjuk, hogy mindkettő csak táji variáció a dunántúli házkultúrán belül.

A Göcsejtől Baranyáig húzódó faépítkező övezet talpasháza a múlt század elején és az 1860-as évek között Belső-Somogyban, Zselicben, a Dráva mentén és Nyugat-Ormánságban szerkezetében, külső megjelenésében egységes, s tőle a göcseji, Mura vidéki, Kis-Balaton és Marcali környéki sövényfalú talpasházak is csak egyes diszítőelemeiben különböznek. A drávai lapályon viszont a szabadkéményes és a központi bejárat elter-

jedése már a 18. század végén megkezdődött. Ugy lát-
szik, hogy a 19. század elején az alföldi és dunán-
túli háztípus zónája Ormánság közepén találkozott.

Az alföldi ház hatása korán érződik a Dráva-
szögben és a szomszédos szlavóniai falvakban, ami
jól érzékelhető a jugoszláviai kutatók által pannon
háznak nevezett lakáskultúra elterjedési területén.²
A szlavóniai magyar településeken az alföldi ház erő-
sebb befolyása mellett délszláv vonások is tapaszt-
alhatók, elsősorban a régi típusú, nyílttüzelős, sze-
nesháznak hívott konyhában, amely egyes visszaemléke-
zések szerint keresztátjárós volt, hasonlóan a szla-
vóniai kuhinja-hoz, kuća-hoz és a szerbiai kuća-hoz,
illetve a hercegovinai lučarnicához.³

A talpasházak délnyugati területe és a dunai
síkság által közrefogva, több szempontból átmeneti ké-
pet mutat a tolnai Hegyhát, a Kapos- és a Koppány
mente. A faépitkezés itt is elég sokáig tartja magát,
azonban a Zseliccal érintkező falvak kivételével a
cölöpvázás fonottfalak uralkodnak. A hosszúágasos te-
tőszerkezet fönmaradása, az egyenes végű tetőforma,
a fölvert zsúpfedés, a tornác késői kibontakozása és
jellege az Alföldhöz kapcsolják, bejárati rendszere,
múlt századi füstökonyhái viszont Somogyhoz fűzik.
Sajátos szint jelent az ágasfás tetőcsúcs rövid le-
kontyolása.

A szilárd házfalak korai megjelenési területe-
in a szabadkéményes, központi bejáratú háztípus ál-
talánosnak tekinthető, de kontamináció is előfordul.
A Kelet-Mecsek-alján például a múlt század közepén a
füstökonyhás földfalú házak egybejáratúak voltak. A
19. század második felétől a keleti térségen belül a
vályog- és vertfalú házak főként külsőségekben, a
tornác és az utcai homlokzat formáiban és díszítésé-
ben különböznek.

Itt kell megemlékeznünk a telepes németek építkezéséről. Mindenek előtt szeretnénk választ adni arra már sokszor fölített kérdésre, hogy van-e "német ház" a térségben. A lakóház alakulásának részletes vizsgálatába a német nemzetiség lakáskultúráját is bevontuk. Ebből kiviláglott, hogy nem alaptalan az a vélemény, amelynek Bél Mátyástól kezdve sokan /pl. Hölbling Miksa, Haas Mihály stb./ hangot adtak, tudniillik, hogy a németek házai a fejlődés élvonalát képviselik. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a német házakat kezdettől fogva egységes típus vagy német karakter jellemezné. Sőt a levéltári forrásokból kiviláglik, hogy a letelepedéskor a helyi körülmények hatására az egyes vidékek német lakásai meglehetősen eltérőek. Azokon a területeken, ahol a kolonizációt erdőirtással kellett kezdeni, mint például a drávaszögi Keskenden vagy Vörösmarton, a németek fából építkeznek. Zselichen a meglévő házakba költöznek, s azok különbejáratú rendszerét egy ideig meg is őrzik.⁴ A kamsrai uradalmak területén a telepesek számára kidolgozott tervek alapján építik a korabeli viszonyokhoz mérten fejlett szabadkéményes, egybejáratú házaikat. A múlt századi német házak általában ezt a színvonalat tükrözik.⁵ Az új házában - bár indulásuk nehézségektől volt terhes - számos kedvezmény segítette őket. Gyors haladásuk, a technikai vívmányok befogadására való készségük, minőségi igényeik azonban elsősorban azzal magyarázható, hogy a magyarországinál fejlettebb vidékekről jöttek, jelentős számú iparossal együtt.⁶ Valószínűleg az áttelepült ácsok tevékenységét jelzi a fachwerk "átplántálása". Ennek a valóban sajátos német építkezésnek mára kevés emléke maradt. Egyik szép példája a pécsváradi talpas-vázás vályogfalú, gerendarácsos oromfalú, kétszintes padlású Marx-malom a 18. század-

ból, s az a maroknyi fachwerk oromfal Tolnában és Baryányában, amelyről már korábban szó esett. Fényes Elek a múlt század közepén Bonyhádon még fachwerk lakóházat is talált, de ekkor már a fachwerk oromzatnak inkább csak a hidasi házéhoz hasonló vakolat imitációi készülnek. A gerendavázás ormú tetőknél kevésbé feltűnő, de mégis jellegzetes a 19. század végétől terjedő esztergált oszlopú tornác, amelyet a bonyhádi oszlop fémjelez. Hasonlóképpen elsősorban a németek körében található a bővített család befogadó hosszúházak. Jobban tapasztalható nálunk az alaprajz kétsorossá bővítése. Az utóbbi azonban nem nemzeti-ségi sajátosság, hanem a városi és magasabb társadalmi rétegek fejlődéséhez való gyorsabb alkalmazkodást jelzi, ugyanúgy, mint a téglá, a tetőszék, a cserép, a padló vagy a zárt tüzelő korábbi alkalmazása. Fontos kérdés az is, hogy az általuk megvalósított színvonalnak milyen hatása volt. Sajnos, a súlyos asszimilációs problémák miatt, amelyek csak a 20. században simultak el teljesen, példamutatásuk nem érvényesült közvetlenül. Legnagyobb befolyást az iparosok tudtak környezetükre gyakorolni. A kőművesek, az ácsok, a zsindelykészítők, az esztergályosok stb. között jelentékeny a németek száma. Egyes technikákat, például a viklis mennyezetet ők terjesztették el. A Dél-Dunántúl német lakosságának házkultúrájáról általánosságban megállapítható, hogy elsősorban a mezővárosi-, a központi alföldi területeken korábban kialakult mintához igazodik. Ugyanakkor egyes vidékeken például Pécsvárad, Bonyhád és Keszőhidegkút környékén folytatják a magukkal hozott építőhagyományt. A múlt század derekán azonban a német elemek lassan elkopnak /sajnos nagyrészt megörökítés nélkül/. A 20. században a német házakra már csak a késői, magyar földön kifejlődött, esztergált tornácukról le-

het ráismerni.

Még kevésbé tudjuk megkülönböztetni a délszláv lakosság házait. A Dráva menti zadruga típusú nagycsaládokkal kapcsolatban sok emléke maradt fenn a különépitett hálókamráknak. Ugyanennek a területnek és a Mura vidéknek a házkultúráját a nagyfokú konzervatívizmus^{vi} jellemzi. A faépitkezés és a füstökonyha legtovább az itteni délszláv falvakban maradt fenn. Fejlődésük azonban a magyar parasztházakéhoz hasonult. Talpas-, a Mura mentén esetenként boronaházaik, különbejáratos helyiségekkel rendelkeznek, míg a tőlük nyugatra és délre eső szlovén, horvát és szerb házak központi bejártúak.

Végül választ kell adnunk a kutatásunk egyik legfontosabb kérdésére, arra, hogy létezik-e önálló dél-dunántúli háztípus. A válaszuk: nem. Részletes és hosszas vizsgálódásunk e negatív eredménye összecseng az újabb kutatások, Tálasi István, Filep Antal, Barabás Jenő, Balassa M. Iván, H. Csukás Györgyi Bátky-féle háztípológiájának revíziójával. A Dunántúli-dombság parasztháza része egy nagyobb, Nyugat- és Közép-Dunántúlt is magába foglaló dunántúli házkultúrának, amely sok szállal kapcsolódik a szlovéniai és stájer Alpok füstösházához, de alaprajzi fejlődésben, tobbbejártú rendszerével különbözik attól. A dunai Alföldön és a Dráva mente keleti részén a 18. századtól már alföldi jellegű házakat találunk. A két nagytáj határán még a múlt században is széles átmeneti zóna húzódik. A 19. században a régió belül eltérő fejlettségű övezeteket találunk, amelyek az adott időszakban kistáji változatokat testesítenek meg. E változatok kiterjedése nagyobb az egyes földrajzilag, néprajzilag körvonalazható mikrotájakénál. Közülük legkarakterisztikusabbnak a délnyugati térség talpasháza mutatkozik.

Összefoglalás

Somogyi megyei Múzeum
VA-2027.
Néprajzi Adattár

1. BELUSZKY Pál 1981. 299., HEGEDÜS László 1979.99.
TIMÁR György 1981. 19.
2. VILFAN, Sergij 1970. 590.skk., DJETVAJ, Nada
1979. 21., FREUDENREICH, Aleksandar 1972. 100.
-A pannon ház fejlett, központi bejáratú padlászott, kéményes változata a 19. század végéig az egykori magyar alföldi tájakon kívül a Dráva-Száva közén egészen Muraszombat /Sobota/, Žumberak, Varasd /Varaždin/ vidékéig terjed.
3. FREUDENREICH, Aleksandar 1972. 140-144., PEŠIĆ-MAKSIMOVIĆ, Nadežda 1984. 106., KOJIĆ Branislav, Č 1949. 161-162., DEROKO, Aleksandar 1968. 12, 26., PENAVIN Olga 1981. 84-85.
4. ÉBNER Sándor 1931. 99.
5. Hasonló a helyzet Veszprém megyében is. Ez már JANKÓ János tanulmányából /1902/ is kiderül, annak ellenére, hogy ő tévesen e fejlettebb házakat németnek minősíti. Elméletének cáfolatát lásd: CSUKÁS Györgyi, H. 1987. 647-657.
6. A betelepedés körülményeiről lásd: SZILÁGYI Mihály 1983. 33-168., ANDRÁSFALVY Bertalan 1978. 335-346., BALASSA M. Iván 1988. stb.